

Výzkum vertikální sociální diferenciaci a mobility 1967 dnešními očima

Sedmdesáté narozeniny oslavil na přelomu jara a léta (6. června) tohoto roku doyen české sociologie Pavel Machonin (srv. Sociologický časopis 33: 243). Sociologický ústav AV ČR uspořádal při této příležitosti 5. června kolokvium na téma Výzkum Československá společnost po třiceti letech (K osudům prvního českého moderního výzkumu sociální struktury české společnosti a inspiracím, které přinesl). Z přednesených příspěvků jsme v druhém čísle Sociologického časopisu už otiskli vzpomínku a zamyšlení Miloslava Petruska. Tentokrát dáváme slovo samotnému oslavenci. Jeho zamyšlení, přednesené na kolokviu, bylo pro náš časopis mírně rozšířeno a upraveno. Má charakter osobního teoreticko-metodologického vyznání, a zároveň je důležitým dokumentem nejen k situaci české sociologie v šedesátých letech, ale vlastně i k situaci dnešní.

Miloš Havelka

Právě před třiceti lety probíhal sběr dat rozsáhlého empirického výzkumu vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva Československa. Kniha *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace* z roku 1969, založená na těchto datech, má zvláštní osudy. Byla sice ještě v roce svého vydání jako poslední společenskovědní dílo přednormalizačního období poctěna cenou Univerzity Karlovy, avšak v důsledku mocenských zásahů, které byly důsledkem srpnové okupace z roku 1968 a dubnového převratu 1969, byla záhy po svém vydání stažena z veřejných knihoven i knihkupectví a nového vydání se nedočkala. Mnozí z jejích autorů byli perzekvováni a kniha získala pověst podvrtného díla. Málokdo ji proto mohl číst a po dlouhá léta se o ní vědělo víc v zahraničí než doma. Venku vyšly recenze Z. Strmisky a B. Vavákové (1972), jakož i další analýza P. Kendeho a Z. Strmisky (1984), významná odezva A. Gellnera, reagovali na ni, pokud vím, S. M. Lipset, maďarští sociologové T. Kolósi (1984) a P. Róbert (1990), američtí sociologové I. Szélényi a D. Treiman (1991), empirických zjištění v Anglii využil J. Krejčí (1972). Četli ji mnozí tehdy mladí sociologové na Slovensku, v Sovětském svazu a Polsku. V Československu nebyla nikdy seriózně vědecky recenzována: již zpracovaná recenze J. Řeháka a kol. putovala do redakčního koše normalizovaného *Sociologického časopisu* pro neochotu autorů ji „politicky aktualizovat“. Zato se stala objektem neobyčejně intenzivní kritické mezinárodní i domácí ideologické kampaně v letech normalizace vyjadřované ve formě politických pamfletů a denunciací, v nejlepším případě silně apriorně zaujaté kritiky, tehdy ovšem „zleva“. Bez nadsázky lze říci, že v letech 1970–1975 se tato prakticky nedostupná kniha stala jakýmsi negativním bestsellerem normalizační kritiky. Později, na sklonku osmdesátých let se pak objevily obdobně více či méně apriorně zaujaté kritiky vedené spíše „zprava“ (využitě však pohotově normalizátory, kteří si chtěli svou aktivitou na tomto poli na poslední chvíli zachránit kůži). Krátce po listopadu 1989 *Sociologický časopis* věnoval problematice *Československé společnosti* své první číslo připravené v ponormalizačním období. Řada úvah o přínosu i slabínách výzkumu z roku 1967 byla publikována ve sborníku *Jak se rodí sociologický výzkum* (1992), který jsme připravili společně s Josefem Alanem.

Téma se však zdálo být vyčerpáno: sociologové se začali zabývat svou denní prací, jejímž jádrem je monitorování a interpretace na první pohled zcela odlišné fáze vývoje, než byla ta, kterou se zabýval výzkum z roku 1967 – postkomunistické transformace české a slovenské společnosti.

A přece odkaz této tolikrát zatracované, nepřilíši známé a ne často výslovně zmiňované knihy stále žije a připomíná se v různých souvislostech. Dokonce i v metodologicko-technických a organizačně administrativních aspektech oficiálních československých výzkumů sociální struktury z let 1978 a 1984, stejně jako v řadě výzkumů ponormalizačních, lze zřetelně vysledovat četné prvky navazující na zkušenost z výzkumu z roku 1967. Závěrečná kniha nesporně přinesla jisté podněty do sociologického bádání i v některých postsocialistických zemích. V uplynulých několika letech se staly poznatky a zkušenosti z let 1966-1970 zdrojem inspirace pro nikoli bezvýznamný proud našeho sociologického bádání o postkomunistické transformaci, zahrnující také střední a mladší generaci, soustředěný kolem projektu výzkumu „Sociální transformace a modernizace“. Myšlenkový odkaz díla z přelomu šedesátých a sedmdesátých let dodnes vyvolává odezvy sympatií i antipatií, živí spory o závažné otázky. Dokonce i jeho negace jako čehosi, co je dávno ‚démodé‘, co patří do nenávratně ztracené a zdánlivě historicky překonané etapy šedesátých let, vyžaduje jisté zdůvodnění, přinejmenším pak vysvětlení, čím byly jeho přístupy nahrazeny. A tato vysvětlení vyvolávají opět námitky, které uvádějí práci skupiny dnes již starších, ba i zesnulých sociologů do nových, někdy nečekaných souvislostí a dodávají jim na aktuálnosti. Dodnes se k *Československé společnosti* jako k jedné ze svých stěžejních prací hlásí její spoluautoři, z nichž mnozí se stali významnými českými a slovenskými sociology současnosti, ať už se další vývoj jejich sociologického myšlení ubíral jakýmikoli cestami. Na to, kolikrát již bylo toto dílo pohřbeno a jak málo se o něm explicitě ví, je dodnes pozoruhodně živé.

Nedávno jsem se setkal s projevem oživení zájmu o *Československou společnost* doma i v zahraničí. Jako jeden z vedoucích činitelů výzkumu z roku 1967 bych se rád v krátkosti zamyslel nad tím, v čem spočívá příčina tohoto zájmu. Řekl bych, že je to specifický duch díla a jeho spjatost se specifickým duchem doby a zkoumané společnosti. V důsledku určité souhry mezinárodních i vnitřních okolností (dožívání etapy uvolnění mezinárodního napětí a kulminace období reformních změn v Československu) se nám patrně podařilo sociologickými prostředky vystihnout jisté potřeby doby i dalšího rozvoje československé sociologie a více či méně adekvátně získané poznatky zpracovat a zveřejnit v krátkém čase jako ucelené sociologické dílo, které nikdy nebylo a dodnes není snadné ignorovat.

Kniha z roku 1969 nepochybně měla a má určité slabé stránky – některé z nich subjektivně způsobené chybami a omyly autorů, jiné dané objektivně dobou vzniku a tehdy dosaženou všeobecnou úrovní sociologického bádání.

Pokud jde o první skupinu nedostatků, zjevnou chybou bylo omezení základního souboru výzkumu na ‚mužské hlavy domácností‘. Ač to byl přístup tehdy dosti obvyklý, je fakt, že v průběhu diskusí v týmu vznikl silný náběh tuto tradici přerušit a vytvořit tak již v tomto období datovou bázi, využitelnou pro pozdější ‚gender studies‘. Nestalo se tak, a nebylo to ani poprvé, ani naposledy, co ohledy k ‚mezinárodním standardům‘, tj. český sklon k napodobování místo hledání vlastních řešení, nás přivedly k omylu. Podobnou chybou bylo zanedbání prostorových aspektů vertikální diferenciaci. Při úvahách

o možných směrech vývoje sociální struktury jsme byli okolnostmi donuceni záměrně až příliš abstrahovat od mezinárodních kontextů, nebo aspoň svoje skryté úvahy zamlčet.

Spíše počáteční etapou započaté a vzápětí násilně přerušené výzkumné práce než subjektivními omyly autorů lze vysvětlit jiné, v zásadě objektivně dané a současně z teoretického i metodologického hlediska nikoli zanedbatelné slabiny díla:

a) Historický přístup k sociologické látce byl v knize deklarován jako obecný princip, nemohl však být v první fázi práce náležitě naplněn. Spolupráce se skupinou historiků, vedených L. Kalinovou, nemohla být ještě efektivně realizována. Jejich studie *K proměně sociální struktury v Československu 1918-1968* byla tehdy napsána a pracovně publikována. (Reedice se dočkala až po listopadu 1989.) Ke konfrontaci sociologických závěrů s historickými poznatky však již nedošlo. I v této oblasti byl tehdy výzkum administrativně přerušen. Mobilitní studie, jež byla koncipována jako prehistorie vzniku aktuálních struktur, byla napsána později a byla za redakce V. Rollové publikována v podobě, jež musela brát ohled na potřeby instituce, jež se jejího vydání ujala, tj. Československého výzkumného ústavu práce a sociálních věcí v Bratislavě a Praze (1972). Historickou komparaci bylo možno uplatnit až po získání dat z let 1978 a 1984 a po jejich rekategorizaci, jež teprve umožnila smysluplnou srovnávací analýzu. (Podobný osud stihl i plánovaný následný výzkum sociálních mezosystémů, jenž byl realizován snad jen přičiněním Alanovým ve sféře sociologie vzdělání a některými výzkumy měst, v nichž participoval J. Linhart a B. Jungmann.)

Přes všechny tyto obtíže však byl historický přístup plně a poměrně úspěšně uplatňován při interpretaci a generalizaci v podobě známé úvahy o ‚křížovatce dějin‘, založené na historicky koncipovaných a empiricky zakotvených ‚ideáltypech‘ weberovské proveniencce. (V tomto bodě patrně *Československá společnost* nejvýrazněji překročila obzor dobového marxistického revizionismu.) První skutečně důsledné doplnění historických souvislostí bylo možno provést až při koncipování studie *Sociální struktura Československa v předvečer Pražského jara 1968* v roce 1992, druhé, v ještě širším historickém rámci, v knize J. Krejčího a P. Machonina *Czechoslovakia 1918-1992. A Laboratory for Social Change* z roku 1996.

b) Něco podobného platí i pro zřetel k významu kulturně civilizační dimenze pro analýzu sociálních struktur. I ta byla ovšem v knize náležitě podtržena a také vzata v úvahu jako významné vnější kritérium při interpretaci a zhodnocení dosaženého stupně vývoje a možných a očekávaných tendencí dalšího společenského pohybu. Již tenkrát, v době, kdy se v duchu Richtovy práce *Civilizace na rozcestí* šířil nerealistický optimismus, pokud jde o vyhlídky technického a kulturního pokroku na bázi státního socialismu, varovala *Československá společnost* naopak před kulturně civilizačním zaostáváním za vyspělými zeměmi. Avšak uplatnění kulturně civilizační analýzy bylo problémem objektivně ještě obtížnějším, než uplatnění přístupu historického. A tak k stále důraznějšímu a poučenějšímu včleňování kulturně antropologické analýzy soudobých společenských procesů do sociologického studia dochází až v posledních letech v souvislosti s velkým tématem modernizace společnosti.

Na druhé straně mám silné pochybnosti o korektnosti některých kritik, které bývají vůči našim výzkumům konce šedesátých let rovněž uplatňovány. Jedna z nich byla založena na tvrzení, že v našem zkoumání nejde o měření ‚sensu stricto‘. Bohužel jsme neměli možnost již tehdy na tuto námitku veřejně odpovědět prostou otázkou: a kde se vlastně ve společenských vědách skutečně vůbec měří v přesném smyslu tohoto slova?

Měl jsem možnost se seznámit s výsledky interpretací různých datových souborů z osmdesátých a devadesátých let na bázi těch nejsofistikovanějších statisticko-metodologických postupů vyvinutých a použitých v duchu víry v možnost vpravdě exaktní falzifikace či verifikace kvantitativních dat (tzv. důkazního řízení). A právě proto mohu s klidným svědomím tvrdit, že, přinejmenším pro období dynamických společenských strukturálních zvratů, je exaktní měření společenských jevů možné jen na jisté úrovni přibližnosti a s rizikem omylů. Neodmítám možnost uplatnit kteroukoli ze sofistikovaných metod a technik statistické analýzy tam, kde je na místě, avšak já osobně v zásadě uznávám pouze jednu spolehlivou cestu falzifikace a verifikace hypotéz *bezprostředně* v procesu poznání. Tou je vzájemná konfrontace poznatků různých společenskovědních oborů a různých paradigmat či postupů bádání, např. těch, jež byly získány na poli teorie a jejích dějin, empirického výzkumu kvantitativní i kvalitativní povahy, různých forem pozorování zkoumaného objektu, jakož i dějin zkoumaného předmětu, a to vše, pokud možno, různorodými metodami a technikami. Zdá se mi, že v dlouhodobé perspektivě tím nejlepším soudcem přesnosti našeho přiblížení k realitě vždy byl a stále zůstává reálný chod dějin, tj. pohled na výsledky minulého zkoumání očima, jež se seznámily s jeho historickými důsledky a souvislostmi. Myslím si, že ze zorného úhlu obou těchto pojetí ověřování exaktnosti sociologických poznatků naše kniha obstála celkem slušně.

Zrovna tak jsem v důsledku nejnovějších poznatků a pozorování týkajících se postkomunistického vývoje dospěl k závěru, že bylo asi zbytečné se příliš omlouvat za to, že jsme za jednu z reálných možností vývoje československé společnosti koncem šedesátých let považovali přibližování k modelu demokratické společnosti výkonu především na bázi reformy státního socialismu. Tato představa odpovídala vizi konvergence industriálních společností kapitalistického a socialistického typu, hojně tehdy frekventované na obou stranách hranice dvou systémů. Krátce po našem výzkumu se rychle rozvinul a byl vzápětí potlačen jeden z posledních vážných pokusů o reformu státního socialismu, tj. Pražské jaro, a to v důsledku selhání sovětských reforem, v důsledku neschopnosti sovětského systému alespoň do jisté míry tolerovat reformní snahy v jiných zemích. A přesto mnozí kvalifikovaní maďarští a polští sociologové do konce sedmdesátých let stále ještě sdíleli naděje v možnost konvergence a principiálních reforem svých společností. A i přes to, že militantní a svým způsobem značně opožděná reakce Reaganovy mezinárodní politiky na rigiditu Brežněvova neostalinismu přispěla ke zmaru těch poslední nadějí, nelze ani dnes vyvrátit spíše ověřený fakt než hypotézu, že v daném mezinárodním kontextu jediná reálné v úvahu připadající cesta k demokratické společnosti výkonu v Československu šedesátých let vedla přes reformy socialismu. Ukázalo se správné, že jsme mezi analytickými ideálytypy, jimiž jsme poměřovali stav a potence tehdejšího společenského vývoje uvedli jako jediný bezprostředně realizovatelný protiklad této příznivější možnosti byrokraticko-rovnostářskou tendenci, která se za nových mezinárodních podmínek bohužel zřetelně prosadila v podobě normalizačního režimu. Zrovna tak se potvrdil předpoklad, že restaurace kapitalismu, nastolení technokratického systému ani návrat k ‚diktatuře proletariátu‘, jež jsme oprávněně zahrnuli mezi možné vývojové varianty, měly v tehdejších poměrech podstatně nižší pravděpodobnost být realizovány.

Teorie konvergence, o níž jsme se při koncipování demokraticko-socialistického modelu výkonové společnosti opírali, měla navíc tu výhodu, že podtrhla význam kulturně civilizační dimenze společenských procesů a má proto, navzdory tomu, že nebyla v střeoevropských podmínkách realizována, jistý inspirativní vliv na společenskovědní bádá-

ní, a to ve prospěch uplatnění teorie modernizace na studium postkomunistických přeměn, v jejichž dosavadním chodu byl právě tento aspekt zpočátku subjektivně i objektivně zanedbán.

V čem byla výzkumná práce z roku 1967 a na ni navazující publikace podle mého názoru úspěšná?

a) Založila dlouhodobou řadu česko-slovenských porovnání (a tím současně mezinárodních komparativních sociologických studií vůbec). Tu zcela správně svým důrazným vstupem do přípravy projektu prosadil a po dlouhá léta společně s námi realizoval a realizuje R. Roško a další jeho slovenští spolupracovníci a pokračovatelé.

b) Nepodlehla pokušení diktovat sociální skutečnosti apriorně zkonstruované normativní modely ‚povinné‘ budoucnosti a tomu odpovídající recepty ‚přechodu‘, jak k tomu vedle fundamentalistické komunistické ideologie má nepochybný sklon i ideologie neoliberální. Místo toho založila svou shrnující analýzu dat na aplikaci ideáltypů a mohla proto dospět k formulaci smysluplných alternativ a variant dalšího vývoje společnosti.

c) V mezích tehdy obvyklých postupů, avšak se značnou důsledností, byly vzaty v úvahu jak objektivní, tak subjektivní aspekty sociální stratifikace, mj. tím, že základní šetření stratifikace a mobility bylo propojeno se speciálním šetřením sebezřazení, percepce sociální struktury, postojů a hodnotových orientací. V tomto bodě se mohla v podmínkách normálního (rozuměj ‚nenormalizačního‘) vývoje sociologie zrodit tendence k náležitému docenění úlohy subjektu a k použití kvalitativních metod jako významného doplňku tehdy zcela převládajících metod kvantitativních, jak se o to v některých svých výzkumech měst již na počátku sedmdesátých let pokusil J. Linhart.

d) Správně jsme jako nutný důsledek rozpornosti historické situace analyzované sociální struktury z mnoha tehdy se nabízejících teoretických konceptů vzali v úvahu ty, které umožňovaly jemnější analýzu sociální diferenciacce. Explicite a důrazně jsme snad jako jediní v socialistických zemích odmítli a na datech vyvrátili Stalinovo schéma tzv. neantagonistických tříd jako neodpovídající empirickým poznatkům (zejména v kapitole napsané V. Rollovou). Československou společnost jsme interpretovali na základě přiznání koexistence přežívajících třídních a nově vznikajících stratifikačních vztahů. Ze stratifikačních konceptů jsme zvolili Lenského pojetí multidimenzionálního statusu a na ně navazující teorii statusové konzistence/inkonzistence a důsledně jsme jich využili při rozboru a interpretaci empirických dat. I když jde o postupy přinášející mnohé metodologické potíže a uplatňované v empirických výzkumech jen menšinou badatelů, nikdy jsme toho nelitovali, neboť se vždy prokázalo, že jde o nástroje s výrazně větší prediktivní mohutností než přístupy jednodimenzionální (např. ty, které absolutizují prestiž zaměstnání), popř. ty, které jistou vícedimenzionalitu sociálního postavení redukovují statistickými propočty na jediný ukazatel (např. mezinárodní index socioekonomického statusu zaměstnání). Nelze ovšem popírat, že jistých úspěchů při analýze sociálních struktur zvláště postkomunistických společností lze dosáhnout i uplatněním quasi-třídních schémat, ať už neomarxistické či neoweberianské provenience.

e) Za poslední, nikoli však nejméně významný úspěch společného díla považuji občansko-morální postoje a činy členů autorského týmu. Kniha byla napsána v průběhu roku 1968 v ovzduší horečné snahy vydat svědectví o strukturách, jež vyvolaly v život dramatické události Pražského jara. Vydána však byla, a to s jistými obtížemi, na Slovensku v roce 1969. Každý ze spoluautorů knihy měl možnost ze své účasti na publikaci odstoupit a vytvořit si tak příznivější podmínky pro blížící se chmurné poměry. Neučinil tak ani

jediný, ačkoli právě v tomto týmu byly představy o pookupační budoucnosti již tenkrát poučeně střízlivé. (Mimochodem, moje rozhodnutí nepublikovat cizojazyčný překlad *Československé společnosti* bylo motivován především obavami z toho, že by to mohlo vést k zosťžené perzekuci mých spolupracovníků v autorském týmu.) Zdá se mi, že chování jednotlivých členů týmu v této situaci je příkladem občanské odpovědnosti a statečnosti ve vědě, který má možná i širší a nadčasový význam, zejména pro českou sociologii, která byla již tolikrát donucena se přikrčit a přizpůsobit ‚vládnoucím poměrům‘.

Celkem vzato dospívám k závěru, že výzkum z roku 1967 přes všechny subjektivně způsobené i objektivně dané nedostatky zůstává prací relativně významnou jak z hlediska sociologické teorie a metodologie, tak z hlediska sociologických úvah o řešení praktických společenských problémů. Škoda jen, že není dodnes k dispozici na knižním trhu pro odborníky ani jako učební pomůcka pro studenty. Trochu závidím polským kolegům, v jejichž vlasti si sociologie dějin své společnosti přece jen trochu více váží.

Pavel Machonin